

Απόσπασμα από τις σημειώσεις του τριήμερου βιωματικού σεμιναρίου επί του πένθους με τίτλο «**Βλέπω τα δάκρυσ σου**» θλίβομαι, μπορώ να ζήσω (Παρασκευή 17 έως Κυριακή 19 Ιανουαρίου 2014)

Σάββας Μπακιρτζόγλου, ψυχολόγος/ψυχαναλυτής

Η μεταψυχολογία της μελαγχολίας

Έννοια της **μεταψυχολογίας** (Freud): Σύνολο βασικών αναγκών, αρχών και αντιλήψεων που επιτρέπουν την περιγραφή της λειτουργίας του ψυχικού οργάνου από τρεις οπτικές γωνίες:

α. Δυναμική. Αφορά στις ενορμητικές συγκρούσεις (θεωρία των ενορμήσεων): πώς γίνονται οι συγκρούσεις των ενορμήσεων.

β. Οικονομική. Όλες οι ψυχικές διαδικασίες δαπανούν ενέργεια. Πρόκειται για την κατανομή και διευθέτηση της ψυχικής ενέργειας: πώς και πού επενδύεται η ενέργεια (λιβιδός), πού πάει, πού κατανέμεται, πώς κατανέμεται. Πάει στο αντικείμενο (επένδυση του αντικειμένου); ή πάει το Εγώ (ναρκισσιστική επένδυση);

γ. Τοπική: περιγραφή του ψυχικού οργάνου ως χώρου, στον οποίο μπορούν να οριοθετηθούν διαφορετικοί τόποι (συνειδητό, προσυνειδητό, ασυνειδητό).

Ο Freud αποσπάστηκε, σχετικά με την μελαγχολία, από την ιατρική παράδοση. Διαφώνησε με την περιοριστική αντίληψη περί ταξινομήσεώς της στις ψυχώσεις (μανιοκαταθλιπτική ψύχωση), λύση την οποία βρήκε στείρα και ελλιπή ως περιγράφουσα την μελαγχολική κατάσταση. Στο κείμενο του «Πένθος και Μελαγχολία» (1917) εκθέτει την ουσία της μελαγχολίας, συγκρίνοντάς την με το φυσιολογικό πένθος. Το 1924 την ταξινομεί στην κατηγορία των **ναρκισσιστικών νευρώσεων** (μελαγχολική παλινδρόμηση), επειδή το υποκείμενο είναι αποκομμένο από την πραγματικότητα, όχι από αντιληπτικής πλευράς, αλλά από συναισθηματικής. Πράγματι, ο μελαγχολικός δεν διαψεύδει την ύπαρξη του πράγματος (αντίληψη) αλλά διαψεύδει ότι αυτό το πράγμα τον αφορά με οποιοδήποτε τρόπο. Η μελαγχολία ανήκει στην κατηγορία των ναρκισσιστικών νευρώσεων επειδή το **Εγώ** του ασθενούς

ταυτίζεται με το χαμένο αντικείμενο (το υποκείμενο αισθάνεται κυριευμένο από τον εκλιπόντα ή προσβεβλημένο από την ίδια αρρώστια που προξένησε το θάνατο). Πρόκειται για **ναρκισσιστική επιλογή αντικειμένου** (η λιβιδώς έχει «κολλήσει» στο αντικείμενο). Εντούτοις η επένδυση στο αντικείμενο είναι αδύναμη: υπάρχει ευκολία απόσυρσης της λιβιδούς στο Εγώ (ναρκισσιστική παλινδρόμηση). Στο μελαγχολικό κυριαρχεί η σαδιστική ενόρμηση. Αυτός βασανίζει το περιβάλλον του εξαιτίας της κατάστασης στην οποία βρίσκεται.

Κατά τον K. Abraham, (Γερμανός ψυχαναλυτής και γιατρός 1877-1925), η μελαγχολική δομή προσιδιάζει μ' αυτήν της **ιδεοψυχαναγκαστικής νεύρωσης** ως προς την ένταση της επιθετικής ενόρμησης προς τον έξω κόσμο. Η σαδιστική ενόρμηση, εδώ, ενεργεί κυρίως με τη μορφή μαζοχισμού. Έτσι η αυτοκτονική επιθυμία του μελαγχολικού γίνεται κατανοητή ως επιστροφή μιας φονικής διάθεσης εναντίον εαυτού: οι λιβιδινικές διαθέσεις μίσους επιστρέφουν στο υποκείμενο (καταθλιπτικό συναίσθημα του υποκειμένου ότι είναι σιχαμένο, τύψεις κλπ.) και αποτελούν πηγή **μαζοχιστικής** ικανοποίησης.

Στροφή κατά (εναντίον) εαυτού: ψυχικός (αμυντικός) μηχανισμός μέσω του οποίου η λιβιδώς αποσύρεται από το αντικείμενο και επενδύει στο Εγώ μ' έναν τρόπο υπερφορτισμένο. Συσσωρεύεται στο Εγώ και λιμνάζει (ναρκισσιστική λιβιδώς). Στην περίπτωση της μελαγχολίας το υποκείμενο φέρνει την επιθετικότητα μέσα του (μαζοχισμός).

Η Jacobson (1957) κάνει μια διάκριση ανάμεσα στη θλίψη -ως αντίδραση στην απώλεια του αντικειμένου- και την μελαγχολία. Σε αντίθεση με τη μελαγχολία η θλίψη δε συνεπάγεται μια επιθετική σύγκρουση είτε με την εξωτερική πραγματικότητα είτε ενδοψυχικά.

Στο ενεργητικό μοντέλο του Freud διακρίνουμε δύο μορφές σεξουαλικής ενέργειας: **σωματική και ψυχική**. Υπάρχει αναγκαιότητα μετατροπής της μίας στην άλλη. Στο μελαγχολικό ασθενή έχουμε συσσώρευση της ψυχικής σεξουαλικής έντασης (με τον ίδιο τρόπο που το άγχος οφείλεται στην έλλειψη εκφόρτισης της συσσωρευμένης σωματικής ενέργειας). Αυτή η συσσώρευση της ψυχικής σεξουαλικής ενέργειας καταλήγει να δημιουργήσει ένα είδος «τρύπας» στον ψυχισμό από την οποία χάνεται η λιβιδώς. Πρόκειται για μια «εσωτερική αιμορραγία» (λιβιδινική αιμορραγία) διαμέσου της οποίας αδειάζει το Εγώ. Η μελαγχολία είναι ένα πένθος οφειλόμενο στην απώλεια αυτής της λιβιδούς. Προκύπτει μια σοβαρή ναρκισσιστική απώλεια (γι'

αυτό την μελαγχολία την ταξινομούμε στις ναρκισσιστικές νευρώσεις). Πρόκειται τελικά για μια **απώλεια** του **Εγώ**, η οποία καταλήγει σε μια γενικευμένη αναστολή των λειτουργιών του εξ'ού και η φτώχεια της αναπαραστατικής λειτουργίας στο λόγο του μελαγχολικού (λόγος απομεταφοροποιημένος). Το **μελαγχολικό σύνδρομο** αφορά σε μια ανοιχτή πληγή η οποία αδειάζει το Εγώ μέχρι να το ερημώσει τελειωτικά. Είναι μια δίνη που σκάβει, η εικόνα μιας «τρύπας» χαρακτηριστική στη μελαγχολία. Πρόκειται για μια επαναλαμβανόμενη κίνηση στροβίλου που κυριαρχεί στο συλλογισμό του μελαγχολικού (συλλογισμός κυκλικός): «*Αφού αυτό έγινε έτσι...είναι και θα είναι πάντα έτσι*» (το μέλλον καθορίζεται αποκλειστικά από το παρελθόν). Κατά τον Freud (1917) ο μελαγχολικός γνωρίζει ποιόν έχασε, αλλά όχι αυτό που έχασε, τί ακριβώς έχασε στο εκλιπόν αντικείμενο.

Το 1924, ο K. Abraham σχέτισε τη **μανιοκατάθλιψη** με το **προκτικό στάδιο** (προοιδιπόδεια φάση) της ψυχοσεξουαλικής εξέλιξης. Στην προκτική φάση εγκαθίσταται η συνδιαλλαγή με το αντικείμενο, εδώ με τα κόπρανα και τη λειτουργία της αφοδευσης. Πρόκειται για το πρότυπο της σχέσης με το αντικείμενο: κρατάω ή αποβάλλω, ένα «πάρε- δώσε», (σου δίνω-δεν σου δίνω).

Υπάρχει επίδραση της **προκτικής φάσης** στο σχηματισμό της έννοιας του χρόνου. Ο Harnick όπως αναφέρεται από τους Schilder 1942 και Doob 1971, υπέδειξε ότι η επίγνωση της ροής του χρόνου έχει την προέλευσή της στον προκτικό ερωτισμό, τη συχνότητα της αφοδευσης, τα διαλείμματά της, τη διάρκεια της διαδικασίας, πόσο μπορεί να αναβληθεί επιτυχώς κ.ο.κ. Κατά τους Obernorf (1941) και Fenichel (1945) οι προκτικο-ερωτικές εμπειρίες ευθύνονται για την ανάπτυξη προγραμμάτων που βοηθούν το Εγώ να δαμάσει την πραγματικότητα. Κατά τον τελευταίο εσωτερικοί βιολογικοί ρυθμοί όπως η αναπνοή και ο σφυγμός, βοηθούν το παιδί να ξεχωρίσει χρονικά διαλείμματα και να αποκτήσει την έννοια του χρόνου εν γένει. Έχει υπογραμμιστεί η σχέση της **προκτικής φάσης** της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης με το **Υπερεγώ** και η εμπλοκή της σε νευρωτικά συμπτώματα, χαρακτηριστικά γνωρίσματα και κοινωνικοπολιτισμικούς τρόπους ζωής. Στην προσπάθεια της εκπαίδευσης για τον **έλεγχο των σφιγκτήρων** το νήπιο ταυτίζεται με την προοιδιπόδεια μητέρα που ελέγχει το χρόνο, ενώ η επιθυμία και η ικανότητα του βρέφους να ελέγχει το χρόνο αντικατοπτρίζουν την επιθυμία και την ικανότητα να ελέγχει την εσωτερική αναπαράσταση της σχέσης παιδιού-μητέρας.

Ο K. Abraham διακρίνει δύο προκτικές φάσεις:

1) Πρώτη προκτική φάση (πρωιμότερη), πριν τον μυϊκό έλεγχο των σφιγκτήρων (απώλεια κοπράνων «χάνω τα κακά μου»). Το παιδί βιώνει τα κόπρανα του σαν κάτι δικό του. Αν τα χάσει, το βιώνει σαν ευνουχισμό (προκτικός ευνουχισμός). Εδώ έχει

απώλεια, χάνει το αντικείμενο, και αυτό είναι ένας χαμός και καταστροφή του αντικειμένου. Είναι σ' αυτή την πρώτη πρωκτική περίοδο όπου **παλινδρομεί** η λιβιδώς του μελαγχολικού (**καθήλωση**, που αφορά στη **μελαγχολία** κατά Abraham και Freud).

Σε αυτή τη φάση το παιδί χάνει το αντικείμενο, αλλά και μέρος του εαυτού του. Πρόκειται για τον πρωκτικό ευνουχισμό ο οποίος είναι ένα προστάδιο του άγχους του γενετικού ευνουχισμού. Ο φόβος του υποκειμένου ότι θα χάσει το πέος του (οιδιπόδεια τιμωρία) έχει ένα προηγούμενο, το προηγούμενο ότι θα χάσει τα κόπρανα του.

Η παλινδρόμηση αυτή δεν σταματάει εδώ. Συνεχίζει μέχρι τη στοματική φάση (κανιβαλιστική). Πρόκειται για τη **φαντασίωση εισαγωγής (ενσωμάτωσης)** του χαμένου αντικειμένου. Επειδή το υποκείμενο δεν μπορεί να συγκρατήσει το αντικείμενο πρωκτικά, παλινδρομεί και το συγκρατεί με το στόμα του. Γίνεται λόγος για **κανιβαλιστική ταύτιση**. Εδώ συνδέεται και η άρνηση λήψης τροφής του μελαγχολικού: δεν τρώει επειδή φαντάζεται ότι έτσι καταπίνει το χαμένο αντικείμενο.

Η **φαντασίωση** είναι κάθε πίστη, κάθε ιδέα που αντιτίθεται στην πραγματικότητα. Όταν μία τροποποίηση της πραγματικότητας απειλεί να προκαλέσει **ναρκισσιστική κατάρρευση** (φόβος κατάρρευσης του ψυχισμού, συντριβή, το ότι π.χ. έφυγε το αντικείμενο και έτσι δεν θα μου κάνει τη «δουλειά» που μου έκανε) τότε έρχεται η **φαντασίωση** η οποία έχει συντηρητική λειτουργία (διατήρηση του status quo του ψυχισμού).

Εν κατακλείδι: ο μελαγχολικός χάνει το αντικείμενο (πρώτη πρωκτική φάση) και τείνει προς ναρκισσιστικές ταυτίσεις. Χάνει (καταστρέφει) το αντικείμενο και μέσω στοματικής παλινδρομήσεως της λιβιδούς το ενσωματώνει, το ξανακάνει δικό του με σκοπό ίσως, κατά Abraham, να το ξαναφέρει στη ζωή. Στην πρώτη πρωκτική φάση που το υποκείμενο έχει απώλεια του αντικειμένου, η **επανόρθωση** γίνεται μέσω της συγκράτησης με το στόμα. Το μελαγχολικό άτομο **παλινδρομεί** (μανιακή παλινδρόμηση) στο στοματικό στάδιο και ενσωματώνει το αντικείμενο.

2) **Δεύτερη πρωκτική φάση** (μεταγενέστερη). Εδώ έχουμε κατάκτηση του μυϊκού έλεγχου των σφιγκτήρων: κρατώ, ελέγχω τους σφιγκτήρες «*δεν θα τα αφήσω να μου φύγουν, θα τα ελέγξω*». Έχουμε συγκράτηση του αντικειμένου («*δεν το δίνω στη μαμά μου*»). Πρόκειται για καθηλώσεις που αφορούν στην **ιδεοψυχαναγκαστική**

νεύρωση. Ο ιδεοψυχαναγκαστικός ποτέ δεν αφήνει τελείως το αντικείμενο, δεν χάνει το αντικείμενο. Η ιδεοψυχαναγκαστική νέυρωση είναι πιο εξελιγμένη από τη μελαγχολία. Στη μελαγχολία το αντικείμενο που εξωτερικά χάθηκε, διατηρείται εντός του υποκειμένου μέσω της **κανιβαλιστικής ενσωμάτωσης**. Μέσω της ενσωμάτωσης το Εγώ του υποκειμένου και το εκλιπόν αντικείμενο γίνονται ένα (ναρκισσιστική ταύτιση): το μίσος προς το εκλιπόν αντικείμενο (αμφιθυμία), γίνεται μίσος εναντίον του Εγώ του υποκειμένου. Όλες οι μομφές (αυτομομφή) και οι ύβρεις που το αντικείμενο απευθύνει στον εαυτόν του, στην πραγματικότητα απευθύνονται στο χαμένο αντικείμενο. Κατά τον Freud 1917 το βάρος του αντικειμένου, η σκιά του, πέφτουν πάνω στο Εγώ του υποκειμένου: το Εγώ είναι αιχμάλωτο του αντικειμένου.

Ο Freud υποστήριξε ότι σε κάθε περίπτωση μελαγχολίας κάποια στιγμή το υποκείμενο στην πραγματικότητα ένιωσε να έχει βασανιστεί από το αντικείμενο. Η διαδικασία της **ενσωμάτωσης** έχει αρχή το στόμα (έχω ανάγκη το αντικείμενο -το τρώω) και άκρη τον πρωκτό (θέλω να αποβάλλω-θυμός). Το ερώτημα στη φαντασίωση ενσωμάτωσης είναι: πως, με ποιόν τρόπο ικανοποιούμαι (ικανοποίηση της ενόρμησης) όταν βάζω το αντικείμενο να γίνεται ένα μέρος του εαυτού μου; Κατά την Ποταμιάνου (1988) πρόκειται για φαντασίωση λιβιδινικά επενδεδυμένη, δηλαδή μέσω αυτής ικανοποιούμαι στο μέτρο που μου επιτρέπει να βάζω μέσα μου κάτι, να το **εγκυστώνω** και να έχω την ιδέα ότι μπορώ να το αφανίζω και να το συγκρατώ (ψευδαισθήση παντοδυναμίας). Το αφανίζω έξω και το συγκρατώ μέσα μου: έτσι μέσω της ενσωμάτωσης χάνεται ως αντικείμενο. Ενσωμάτωση σημαίνει καταβρόχθιση. Καταβροχθίζοντας αφανίζω τον άλλο.

Το πέρασμα στην αυτοκτονία αφορά στην τελευταία απόπειρα του υποκειμένου να ξεφορτωθεί το αντικείμενο, να το «πεθάνει»: Σκοτώνοντας τον εαυτόν μου, σκοτώνω το (μισητό) αντικείμενο. Στη μελαγχολία ό,τι παθαίνει το αντικείμενο, το παθαίνει και Εγώ. Πρόκειται για μια σχέση με το αντικείμενο που εξυπηρετεί το Εγώ του υποκειμένου (ναρκισσιστική διάσταση). Προκειμένου να μη χάσω το αντικείμενο το ενσωματώνω (στοματική, κανιβαλιστική φάση), επειδή η έντονα αμφιθυμική σχέση μαζί του (μίσος, επιθετικότητα κατά του αντικειμένου) δε μ' αφήνει να το εγκαταλείψω. Είναι ένα «αχώνευτο» αντικείμενο («μου κάθεται στο στομάχι») οπότε το παίρνω μέσα μου ολόκληρο ως έχει, γίνομαι ένα μαζί του και αντί να χτυπάω το αντικείμενο χτυπώ τον εαυτό μου. Το Υπερεγώ εκλαμβάνει ως αντικείμενο το ίδιο το Εγώ (ιδού η κατανόηση της αυτομορφής του μελαγχολικού). Είναι μια κατεξοχήν ναρκισσιστική διαταραχή, όπου η ενδοψυχική σύγκρουση παίζει μεταξύ Εγώ και Υπερεγώ. Ο K. Abraham παρατηρούσε ότι σε μερικές περιπτώσεις ο θάνατος ενός

προσώπου δεν προξενεί θλίψη, αλλά ένα συναίσθημα ασυγχώρητου αμαρτήματος (ενοχές κ.τ.λ.). Πρόκειται για τη **μελαγχολία**: το υποκείμενο δεν μπορεί να δεχθεί αυτήν την απώλεια. Ο μόνος τρόπος να την «δεχθεί» είναι να «πάρει μέσα του» το αντικείμενο. Αυτό είναι ένα **μανιακόμορφο στοιχείο** (τόρα που το έχω, μπορώ να κάνω τα πάντα): η μανιακή φάση στην μανιοκατάθλιψη είναι το σύμβολο ενός κανιβαλικού οργίου (αρχαϊκός κανιβαλισμός).

Φαντασίωση ενσωμάτωσης του αντικειμένου: πρόκειται για μια κατάσταση του ψυχισμού όπου το υποκείμενο βάζει το νεκρό μέσα του, για να μη δεχθεί την απώλεια. Καταπίνει το απολεσθέν, για να γλιτώσει την απώλεια. Είναι το «τρικ» του ψυχισμού μας για να μην δεχθεί αυτήν την αλλαγή, ώστε να μην μπει στον κίνδυνο της αλλαγής: γίνομαι ο ίδιος **φορέας του νεκρού**. Η φαντασίωση της ενσωμάτωσης άπτεται της **αρχής της ευχαρίστησης**, και όχι της πραγματικότητας. Η πραγματικότητα μου βάζει στοίχημα καθημερινά ν' αλλάξω. Η φαντασίωση είναι το «κόλπο» για να μην αλλάξω, μια μορφής αντίσταση: *«αφού έφυγες εσύ εγώ με το ζόρι θα σε αποκαταστήσω ξανά στο ρόλο σου»*. Οικειοποιούμαι το αντικείμενο «βαμπιρικά», το τρέφω για να το κρατήσω ζωντανό, δεν δέχομαι την ελευθερία του άλλου να πεθάνει, να φύγει κλπ.. Ιδού η **ασέβεια προς το αντικείμενο**: η ενσωμάτωση είναι μια πράξη παράνομη. Εδώ δεν υπάρχει μεταφορά, συμβολισμός, ο λόγος είναι **απομεταφοροποιημένος**, γεμάτος «πράγμα». Είναι μια διαδικασία αποδόμησης της αναπαράστασης την οποία ονομάζουμε και αντιμεταφορά.

Αρχή ευχαρίστησης- δυσaréσκειας (πραγματικότητας): Στην αρχή το βρέφος διέπεται από την αρχή της ευχαρίστησης-υπό την επήρεια του ασυνειδήτου- με την έννοια ότι όλα επιτρέπονται. Σ' αυτήν τη φάση ότι είναι δυσάρεστο για το υποκείμενο, δε μπορεί να το κρατήσει μέσα του. Ότι δεν του αρέσει το «φτύνει» (μέσω της προβολής, μιας πρωτογενούς άμυνας). Αυτό συμπίπτει με την **αρχή του φαγητού** κατά την οποία το υποκείμενο κρατάει ότι του είναι ευχάριστο και **φτύνει** το δυσάρεστο. Αργότερα, μέσα από την κοινωνικοποίηση του παιδιού, έρχεται η **πραγματικότητα** για να οριοθετήσει την αρχή της ευχαρίστησης: ότι μου είναι ευχάριστο δεν μου είναι κατ'ανάγκη ωφέλιμο. Εδώ το Εγώ λειτουργεί κάτω από την **αρχή της πραγματικότητας**. Υπό αυτές τις συνθήκες ένα μέρος της ευχαρίστησης αποσπάται και γίνεται φαντασίωση: η φαντασίωση κρατάει μέσα της την αρχή της ευχαρίστησης.

Ενσωμάτωση του εκλιπόντος αντικειμένου. Είναι φαντασίωση που έρχεται να καλύψει την απώλεια ώστε το Εγώ να μην κινδυνεύει. Ο ψυχισμός παράγει φαντασίωση στη θέση του απολεσθέντος αντικειμένου. Αυτό συνιστά εμπόδιο στο

δρόμο της ανάπτυξης, είναι *κόλλημα* σε ένα αντικείμενο το οποίο δεν μπορώ να ξεπεράσω για να πάω πιο πέρα. Η ενσωμάτωση είναι **αποτυχία** της **ενδοβολής**, δηλαδή της δυνατότητας να μιλήσω το πένθος (λεκτική μεταβολή της έλλειψης). Τις περισσότερες φορές η φαντασίωση ενσωμάτωσης είναι ασυνείδητη. Μόνο μετά από μεγάλη κλινική εργασία τη βλέπουμε, δηλαδή ανακαλύπτουμε αυτό που το υποκείμενο θέλει ν' αποκρύψει. Τω όντι, ο ασθενής προσπαθεί να μην ομολογήσει την απώλεια, έτσι ώστε να μην κάνει αλλαγή.

Κατά την Maria Torok το αντικείμενο που ενσωματώνεται, που δεν πενθείται, που παραμένει «αχώνευτο», ονομάζεται **κρυπτικό αντικείμενο** (γίνεται λόγος για κρυπτική ενσωμάτωση). Πρόκειται για ένα αντικείμενο το οποίο έχει εξιδανικευτεί από το υποκείμενο, με το οποίο το τελευταίο είχε προνομιακή σχέση, η οποία δεν έχει ομολογηθεί. Κάνει μια «κρύπτη» και το βάζει μέσα. Αυτό που κρύβεται μέσα στην «κρύπτη» είναι πολύτιμο, σώζει το υποκείμενο (ναρκισσιστική διάσταση). (Κατά την M.Klein το υποκείμενο το βάζει σε απόσταση το εξιδανικευμένο αντικείμενο για να το προστατέψει από την επιθετικότητά του).

Η M.Torok (1925-1998) είναι γαλλίδα ψυχαναλύτρια ουγγρικής καταγωγής. Ανέπτυξε –μαζί με τον N.Abraham-τη θεωρία της **κρύπτης** και του **φαντάσματος** που συχνάζει στο υποκείμενο: πρόκειται για τον **κρυπτικό εγκλωβισμό** του άλλου ώστε να μη μπορεί να λάβει χώρα η εργασία του πένθους. Ο θύλακας της κρύπτης μπορεί να προστατεύει, να προφυλάσσει από κάθε διείσδυση. Η κρύπτη δημιουργείται όταν το αντικείμενο της απώλειας ήταν τόσο αναγκαίο ναρκισσιστικά για τον πενθόντα ώστε αυτός να θέλει να το διατηρήσει ζωντανό μέσα του. Η σχέση με τον νεκρό είχε τέτοιο χαρακτήρα ώστε να κάνει το υποκείμενο όχι μόνο να μη δέχεται την απώλεια αλλά να μη μπορεί να μιλήσει ανοιχτά γι αυτόν. Ταυτίζεται μαζί του μέσα από το μηχανισμό που οι Abraham και Torok ονομάζουν **ενδοκρυπτική ταύτιση**. Η άρνηση της απώλειας μπλοκάρει τη διαδικασία της ενδοβολής και κινητοποιεί το μηχανισμό της ενσωμάτωσης ως «μαγική ίαση της απώλειας», ως φαντασίωση που οδηγεί στην ψυχική έγκλειση του νεκρού: αυτό σημαίνει την άρνηση να γνωρίσεις το πραγματικό νόημα της απώλειας. Η φαντασίωση της ενσωμάτωσης προδίδει ένα **κενό** εντός του ψυχισμού, μια έλλειψη στο σημείο ακριβώς που εκκρεμούσε να γίνει μια ενδοβολή. Το Εγώ του φορέα της κρύπτης αναλαμβάνει το ρόλο του «φύλακα του νεκροταφείου της μνήμης»(αυτός δεν παίρνει ποτέ άδεια, παραμένει μόνιμα στη θέση του, είναι άφωνος σαν τάφος, αιώνια περιπλανώμενος στο λαβύρινθο του νεκροταφείου). Μέσα στην κρύπτη βρίσκονταν όλα όσα αφορούν το νεκρό: η σχέση του με τον επιζώντα και η ιστορία της, τα συναισθήματα που τους συνέδεαν, η **απαγορευμένη επιθυμία**, η ντροπή, η ενοχή αλλά και οι συνθήκες του θανάτου. Η **κρυπτοφορία** παίζει σημαντικό ρόλο στη γέννηση διαφόρων ψυχικών διαταραχών: καταθλίψεις, υπομανία ή και μανία, μελαγχολία, παράξενες σωματικές αισθήσεις, **συμπεριφορές μίμησης ενός ανθρώπου που έχει πεθάνει**, κλεπτομανία, φετιχισμός, αλκοολισμός και ψυχοσωματικές διαταραχές. Οι πάσχοντες υποφέρουν συνήθως από έλλειψη όρεξης να ζήσουν και να αγαπήσουν όπως και από διακυμάνσεις της δημιουργικότητάς τους.

Όλες οι λέξεις που θα μπορούσαν να έχουν λεχθεί, όλα τα δάκρυα που θα μπορούσαν να έχουν χυθεί το άτομο θα τα καταπιεί ταυτόχρονα με τον τραυματισμό, εξαιτίας της απώλειας. Μέσα στην κρύπτη αναπαύεται ζωντανό το αντικείμενο ως **πλήρες πρόσωπο**. Το περιεχόμενο της κρύπτης δε μπορεί να εκφραστεί με λόγια, είναι άρρητο (μη λεχθέν).

Κλινικό παράδειγμα παιδί 12 ετών. Έκλεβε γυναικεία εσώρουχα (κλεπτομανία). Έκανε θεραπεία. Στο παρελθόν είχε μια μεγαλύτερη αδερφή που το σαγήνευε (θωπείες κτλ) και αυτό το βίωσε με ντροπή. Η αδερφή πεθαίνει ξαφνικά. Κάποτε είπε στη θεραπεία: «*Τώρα, αν ζούσε, θα ήταν 14 ετών και θα χρειαζόταν στηθάδεσμο*» Η αγάπη του για την αδερφή του δεν μπορούσε να ομολογηθεί. Υπήρχε μεγάλη ευχαρίστηση που βίωσε το υποκείμενο, αλλά αυτή η ευχαρίστηση δε μπορούσε να ομολογηθεί: την κατάπιε, ενσωματώνοντάς την μέσα στην κρύπτη (κρυπτικό αντικείμενο), μένοντας στη θέση: «η αδερφή ζει»: εν τω μεταξύ, το αντικείμενο (αδερφή) μεγάλωνε μέσα στην κρύπτη οπότε το αγόρι έκλεβε εσώρουχα για την εφηβεία της, (χωρίς ούτε ο ίδιος να γνωρίζει γιατί τα έκανε). **Το αντικείμενο εδώ ήταν τόσο σημαντικό, ώστε το υποκείμενο δεν μπορούσε να διεργαστεί την παραμικρή του απώλεια.**

Η κρύπτη φτιάχνεται όταν το απολεσθέν αντικείμενο φεύγοντας αφήνει στο υποκείμενο πράγματα που δεν μπορούν να ομολογηθούν (τραυματικό που μένει κρυφό, επειδή έχει μέσα κάτι τόσο ηδονικό). Στην κρύπτη κρύβεται όχι μόνο το αντικείμενο, αλλά και τα συναισθήματα που συνοδεύουν αυτήν τη σχέση (καταστολή τους). Για το υποκείμενο είναι απαραίτητο όλο αυτό να το κρατήσει ζωντανό (εγκυστωμένο μέσα στην κρύπτη) περιμένοντας να ξανάρθει. Τότε όμως το πράγμα δεν μπορεί να πενθηθεί (δάκρυα, λέξεις κλπ) αφού περιμένω την ανάστασή του. Υπάρχει ευχαρίστηση στο κρυπτικό αντικείμενο (είναι αντικείμενο υψηλής λιβιδικής αξίας) η οποία δε μπορεί να κοινοποιηθεί ούτε να καταγγελθεί λόγω της παράνομης υφής του: « Δεν θα το καταγγείλω ποτέ, γιατί, αν το καταγγείλω, θα καταρρεύσω και εγώ». Ο μελαγχολικός δεν γνωρίζει τι έχασε στο εκλιπόν αντικείμενο και προσπαθεί ν' αντιμετωπίσει τις συνέπειες της απώλειας μέσω της ενσωμάτωσης: αυτό που έχασε είναι το **ειδύλλιο** με το αντικείμενο ή μια σκηνή του αντικείμενου που κατέστη **ιδεώδης**. Το ζητούμενο είναι να βγάλεις από τον άνθρωπο την ντροπή, για να μπορέσει να μιλήσει γι αυτά τα πράγματα. Πρέπει να νιώσει ότι τον συμερίζεσαι, ότι δεν ντρέπεσαι γι' αυτόν.

Η δυναμική του μελαγχολικού καθορίζεται από τα **ιδεώδη** του **Εγώ**. Πρόκειται για τις ιδανικές, ιδεώδεις αξίες στο όνομα των οποίων ζει ο μελαγχολικός. Κατασκευάζει ένα ιδανικό μοντέλο (ο «πήχης» στις αξιώσεις, που έχει από τον εαυτό του, είναι

ψηλά) άκαμπτο, απρόσιτο, ανέλπιστα δύσκολο να το φτάσει, πέρα από τις πραγματικές του ικανότητες ή την ενορμητική του πραγματικότητα. Η οποιαδήποτε απόκλιση από την ιδανική εικόνα εαυτού που θα ήθελε να είναι, προξενεί την κατάρρευσή του. Όταν έχει αδυναμία να κρατήσει, να φτάσει το ιδεώδες αυτό έχει συνέπειες τραυματικές για το Εγώ του (ρήξη, τραυματική απογοήτευση).

Πρόκειται για ναρκισσιστική προβληματική, όπου το υποκείμενο δε μπορεί να επεξεργαστεί το πεπερασμένο των δυνατοτήτων του, δηλ. τι του λείπει, ποια είναι τα ελλείμματα του κ.λ.π Μπορεί να σκεφτεί επί παραδείγματι «πόσο σπουδαίος είναι ο Freud»... «θα προσπαθήσω να τον φτάσω» και, όταν συνειδητοποιήσει ότι δεν μπορεί, θα είναι δυστυχής σε όλη του τη ζωή» (μελαγχολία, ναρκισσιστική κατάθλιψη). Εξαιτίας της έλλειψης μιας επαρκώς επιβεβαιωμένης ναρκισσιστικής εικόνας (κατά το ιδανικό-ιδεώδες του μοντέλο), ο μελαγχολικός συναντά το «τίποτα» που τον καθορίζει: πρόκειται για το «δεν είμαι τίποτα» του μελαγχολικού. Έχουμε εδώ την προσέγγιση σε μια αλήθεια που αρρωσταίνει το υποκείμενο, καθώς ανατρέπει την ψευδοασφάλεια του καταγγέλλοντας τις αυταπάτες του Εγώ.

Ο μελαγχολικός νιώθει συχνά **ντροπή**, όταν αισθάνεται ότι δεν κατάφερε να σεβαστεί κάποιες αξίες, κάποια ιδεώδη του ιδανικού του μοντέλου (ναρκισσιστικές απαιτήσεις): καταρρέει για πράγματα τα οποία διέπραξε, για πράξεις οι οποίες υπερβαίνουν τα ιδεώδη του.

Η **ντροπή** είναι το αίσθημα του υποκειμένου ότι καταστρατήγησε κάποιες αξίες και ιδεώδη. Πρόκειται για *ναρκισσιστικές απαιτήσεις* που σχετίζονται με το *ιδεώδες Εγώ* (διάφορο του Υπερεγώ). Το λειτουργικό *Υπερεγώ* γενικά λέει : «μην κάνεις». Το συχνότερο αυτοί οι ασθενείς όταν μιλάνε για «ενοχές» εννοούν «ντροπή» για πράγματα που έκαναν. Πρόκειται για πράξεις οι οποίες δεν υπερβαίνουν ένα *εσωτερικευμένο Υπερεγώ* (οι αξίες μου), αλλά καταστρατηγούν *ιδεώδη κοινωνικά* τα οποία έχουν *εξωτερική διάσταση και εμφορούνται από αξίες άλλων*.

Ολοένα συχνότερα απαντάται μια σχετικά σύγχρονη δομή ανθρώπου. Είναι ο πολύ «ψύχραιμος» άνθρωπος ο οποίος πνίγει, «καταγγέλλει» τις συγκινήσεις του, φοβάται να αισθάνεται και να εκφράζεται. Το Εγώ του εύκολα κατακλύζεται, και τελικά τραυματίζεται (τιτρώσκειται), κάμπτεται κάθε φορά που συγκινείται οπότε μια αμυντική λύση του Εγώ του για να τα βγάλει πέρα είναι να **καταστέλλει**, να «σβήνει» ό,τι άπτεται της σφαίρας του θυμικού. Πρόκειται για τον **χρηστικό** άνθρωπο (ή αλεξιθυμικό) τον οποίο ονομάζουμε έτσι επειδή η σκέψη του αλλά και η ζωή και η συμπεριφορά του είναι «ρομποτικές» : «λειτουργεί» στη δουλειά του και «συνυπάρχει» με τους άλλους χωρίς να επενδύει, χωρίς να δένεται συναισθηματικά,

δεν συγκροτεί αντικείμενα «πάθους», δεν ερωτικοποιεί. Η σκέψη και η ζωή του είναι ρηχές, φτωχές από φαντασία και περιεχόμενο («πάγωμα») αφού δεν τροφοδοτούνται λιβιδινικά: σαν τον «αγρό» που δεν αρδεύεται... . Ο χρηστικός άνθρωπος είναι το κατ' εξοχήν παράδειγμα του σύγχρονου **νηπενθούς ανθρώπου**, του ανθρώπου δηλαδή που αρνείται να πενθεί, που δε δύναται να διεργάζεται απώλειες. Ο Freud ορίζει την έννοια του **πόνου** ως την **αντίδραση του Εγώ στην απώλεια του αντικειμένου**. Της απώλειας του αντικειμένου προηγείται η ύπαρξή του : πρώτα έχει υπάρξει το (ψυχικό) αντικείμενο- με την έννοια της λιβιδινικής επένδυσης του Εγώ σ' αυτό- και μετά πονώ, όταν το χάσω. Ο χρηστικός άνθρωπος δεν πενθεί στο μέτρο κατά το οποίο δεν συγκροτεί λιβιδινικά αντικείμενα. Δε δένεται συναισθηματικά με πρόσωπα και πράγματα, δεν έχει εσωτερικευμένα αντικείμενα (περιεχόμενο) επομένως δε δύναται να πενθεί :τι να χάσει απ' αυτά που δεν έχει; Αδυνατεί να μπει σ' ένα βίωμα οδύνης ώστε να μπορεί να διεργασθεί μια απώλεια. Ας σημειωθεί ότι βρισκόμαστε εδώ στο αποκορύφωμα του «παθολογικού» πένθους. Από κλινικής πλευράς ο χρηστικός ασθενής εκπίπτει (παλινδρομεί) περισσότερο από τον μελαγχολικό ο οποίος συγκριτικά είναι πιο εξελιγμένος αφού ο μελαγχολικός αρχικά **χάνει** το αντικείμενο και στη συνέχεια διαψεύδει την απώλεια του αντικειμένου με μια φαντασία «κατάποσης» του . **Ο μελαγχολικός λοιπόν έχει**, και όταν χάνει αυτό που έχει «το παλεύει» όπως μπορεί έστω με φαντασία ενσωμάτωσής του (κατάποση) : η μελαγχολία είναι μια μορφή «ψυχοποίησης» (ψυχική εργασία) της απώλειας. Ο χρηστικός αντίθετα δεν έχει να παλέψει καμιά απώλεια γιατί δε χάνει. Δε χάνει γιατί **δεν έχει** και είναι ακριβώς αυτή η φτώχεια το δράμα του.

Κλινικό παράδειγμα 1: Άνδρας 37 ετών σε ανάλυση. Έρχεται και ζητά βοήθεια σε άσχημη κατάσταση. Στην πρώτη προκαταρκτική συνεδρία ξεσπά σε λυγμούς, καθώς μιλά για την κρυφή του συνεύρεση με τη γυναίκα του καλύτερου του φίλου (ο ασθενής έχει ιδανικό μοντέλο εαυτού που δεν επιδέχεται παρεκκλίσεων): η ενορμητικότης του τιτρώσκει ανεπανόρθωτα το Εγώ του (αιμορραγικό ναρκισσιστικό πλήγμα).

Ο μελαγχολικός έχει ανάγκη να **προβάλλει** τα ιδεώδη χαρακτηριστικά του ιδανικού μοντέλου του εαυτού σε κάποιον άλλο, με τον οποίο θα μπορεί έτσι να **ταυτιστεί**: τον εξιδανικεύει, δένεται άρρηκτα μαζί του. Εντούτοις, ο ελάχιστος κλονισμός-απόκλιση του άλλου από την εικόνα την οποία ο μελαγχολικός -ερήμην του- έχει κατασκευάσει προξενεί ξαφνικά ρήξη της σχέσης μαζί του. Ζει τότε τεράστια απογοήτευση, με αίσθημα προδοσίας: «πάλι με πρόδωσαν και, εν πάση περιπτώσει, τα πράγματα δεν θα μπορούσαν να είναι παρά μόνον έτσι».

Κλινικό παράδειγμα 2: γυναίκα παχύσαρκη 38 ετών, σε θεραπεία, μελαγχολική. Εξιδανίκευσε του ψυχοθεραπευτή και την ψυχοθεραπεία της. Κάτω από σχετικά αντίξοες καιρικές συνθήκες απουσίασε, για πρώτη φορά, από μια συνεδρία. Κατά την επόμενη συνεδρία δεν εξόφλησε, κατά τα συμφωνηθέντα, το κόστος της συνεδρίας από την οποία έλλειψε. Ο ψυχοθεραπευτής της το υπενθύμισε, η ασθενής «παρεξηγήθηκε» και διέκοψε τη θεραπεία για περίπου ένα μήνα. Πρόκειται για την κατάρρευση ενός ιδεώδους αντικειμένου της ασθενούς και της ιδεώδους σχέσης μαζί του: δεν το περίμενε αυτό από το θεραπευτή της. Ιδού το τραύμα του Εγώ της το αιμορραγικό ναρκισσιστικό πλήγμα και η προσήκουσα ρήξη.

Κλινικό παράδειγμα 3. Άνδρας νέος, σε φυσική αποκατάσταση μετά από τροχαίο ατύχημα (κρανιοεγκεφαλικές κακώσεις) που οδήγησαν σε μόνιμες γνωστικές διαταραχές και κινητική αναπηρία. Η μητέρα του ερχόταν στον ψυχολόγο στον ψυχολόγο του Κέντρου αποκατάστασης: *«Κουραστήκαμε πια εδώ, στην κλινική. Εξαντλήθηκε η υπομονή μας. Περιμένουμε πώς και πώς να περάσει ο καιρός, ο Δημήτρης να γυρίσει πάλι στο γυμναστήριο του, στις δουλειές του, να συνεχίσει τη ζωή του όπως πριν».* Η μητέρα **διαψεύδει** το γεγονός της μόνιμης απώλειας της υγείας και σωματικής ακεραιότητας (ακρωτηριασμός) του γιού της.

Κλινικό παράδειγμα 4. Άνδρας νέος, πρώτος χρόνος ανάλυσης. Ερχόταν αζύριστος για ένα διάστημα. Μετέδωσε: *«Τι γίνεται, έρχομαι εδώ μερικούς μήνες τώρα και φτάνω να έχω μεγαλύτερη κατάθλιψη τώρα... Δεν ξέρω πως γίνεται, τι συμβαίνει στη θεραπεία... μήπως κάποιος άλλος τρόπος θα μπορούσε να βοηθήσει;».* Η εμβάθυνση στη σχέση με τον αναλυτή του τον αναστάτωνε. Ο αναλυτής έγινε ο απομυθοποιητής του (**απώλεια των αυταπατών του**). Η σχέση μαζί του είναι καινούργια και αυτό τον γεμίζει μελαγχολία στη διάρκεια της ανάλυσης (κατάσταση αναμενόμενη και φυσιολογική σε διάφορες φάσεις της ανάλυσης).

Κλινικό παράδειγμα 5. Γυναίκα σε θεραπεία η οποία είχε μια ανάμνηση από την παιδική ηλικία: ήταν μαθήτρια δημοτικού και ο πατέρας της τσακώθηκε με κάποιον οδηγό. Η ίδια «τρώμαξε» και «πάγωσε», όπως είχε πει. Ακίνητοποιήθηκε από το φόβο της απώλειας του αντικειμένου, του πατέρα (αντικείμενο ανακλιτικό ή ναρκισσιστικό ή επιθυμίας). «Μαρμάρωσε»...

Κλινικό παράδειγμα 6. Νεαρός ψυχωσικός (μανία) σε θεραπεία: *«Ξέρετε παίζω ποδόσφαιρο, όπως σας έχω πει. Την εποχή που αρρώστησα (ενδογενής κατάθλιψη), λίγο πριν, είχα κάνει μια υπέροχη εμφάνιση, σαν να ήμουν επαγγελματίας».* Γιατί παλινδρομεί (αρρωσταίνει) μετά από μια επιτυχία του; Η υπέροχη εμφάνιση στο ποδόσφαιρο προφανώς στα πλαίσια μιας υπομανιακής φάσης, υπέκρυπτε μελαγχολία: σαν άμυνα, για να καμουφλάρει το ψυχωσικό (το μελαγχολικό)

Κλινικό παράδειγμα 7. Νεαρός σε ανάλυση (πρώτος χρόνος): *«...Πέθανε ο πατέρας ενός φίλου μου και συμμετείχα σε όλη τη διαδικασία για την οργάνωση της κηδείας... όμως δεν πήγα στην κηδεία την Πέμπτη...»*, *«Έβλεπα στην τηλεόραση κάτι ορειβάτες... σκεφτόμουν πόσο δυνατοί είναι, δεν έχουν τα προβλήματα που έχω εγώ»*, *«...Στη δουλειά (εργάζεται με τον πατέρα του) δεν μπορώ ακόμα να έχω*

ζήλο. Σκέφτομαι ότι τώρα δεν μπορώ να κάνω άλλη δουλειά... Δεν θα μπορούσα ίσως κάτι άλλο»
Προβληματική της **σχέσης με τον πατέρα**. Οι ορειβάτες με τη δύναμη τους συμβολίζουν τη δύναμη του πατέρα (έχει επανειλημμένως αναφερθεί σ' αυτήν έμμεσα ή άμεσα: από τη μία θέλει να «ξεφορτωθεί» τον πατέρα του και από την άλλη δεν μπορεί. Λέει ότι δεν μπορεί να κάνει άλλη δουλειά. Για να μπορέσει να την κάνει, πρέπει να «ξεφορτωθεί» τον πατέρα, να πενήσει και να προχωρήσει μόνος του, κάτι που δεν γίνεται ακόμα. Αποχωρισμός και πένθος πάνε μαζί. Ο ασθενής δεν πήγε στην κηδεία του πατέρα του φίλου του στο μέτρο κατά το οποίο ο ίδιος δεν έχει πενήσει τον δικό του πατέρα.

Κλινικό παράδειγμα 8. Ασθενής παχύσαρκη, μεσήλικη σε θεραπεία. Την ξεκίνησε σε φάση χωρισμού με το σύζυγο της. Σε κάποια από τις πρώτες συνεδρίες περιέγραφε πώς έκοβε με το ψαλίδι τις φωτογραφίες του άνδρα της. Πρόκειται για αδυναμία πένθους: να πετάξω τα πράγματα έξω, να τα παγώσω, να τα καταστείλω.

Η εσωτερική αντιπαράθεση του μελαγχολικού σταματά, όταν από μόνη της σταματήσει η μανία κατά του χαμένου αντικειμένου ή όταν το υποκείμενο εγκαταλείψει το αντικείμενο απαξιωτικά.

Η Ποταμιάνου (1999) βλέπει στην μελαγχολία ένα Εγώ παραμορφωμένο από ένα ναυάγιο σχέσεων, ένα Εγώ το οποίο εξαντλείται από την οδύνη, πνίγεται στον πόνο και κλείνεται στη σιωπή των αποτυχιών του.

7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Αριστοτέλης, «Μελαγχολία και Ιδιοφυία το » εκδ. Άγρα, Αθήνα 1998.

Εκ Των Υστέρων, Ψυχαναλυτικό Περιοδικό: «Ο θάνατος στη ζωή», τεύχος 7, Ιούνιος 2002

Κανακάκης Γ. «Βλέπω τα δάκρυά σου», εκδ. Libro, Αθήνα 1989

Μαδιανός Μ.,: «Κλινική ψυχιατρική», εκδ. Καστανιώτης, 2003.

Μάνος Ν., « Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχιατρικής», University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.

Μάτσα Κ. «Το αδύνατο πένθος και η Κρύπτη, ο τοξικομανής και ο θάνατος», εκδ. Άγρα 2012

Μπακιρτζόγλου Σ.: Σημειώσεις ψυχαναλυτικής θεωρίας και πρακτικής (Πρόγραμμα Εκπαιδευτικών Σεμιναρίων Ψυχανάλυσης «Επέκεινα-Ψυχαναλυτική Πράξη», Αθήνα 2003 έως σήμερα.

Παπαδόπουλος Ν.: «Λεξικό της ψυχολογίας», Σύγχρονη Εκδοτική, Αθήνα 2005.

Πάχτας Χ., Φόρος τιμής στον Αριστοτέλη, «Ορώμενα», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2002

Ποταμιάνου Α. «Τα παιδιά της τρέλας», εκδ. «Νεφέλη», Αθήνα 1988

Γ. Φιλιππόπουλος «Εισαγωγή στην Ψυχιατρική», εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1991 .

Α.Χουντουμιάδη-Α.Πατεράκη, «Σύντομο λεξικό ψυχολογικών όρων» εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα 1989.

Μεταφρασμένη

Evans D. : «Εισαγωγικό Λεξικό της Λακανικής Ψυχανάλυσης» εκδ. «Ελληνικά Γράμματα» , Αθήνα 2005.

Freud S.: «Πέραν της αρχής της ηδονής», εκδ. «Επίκουρος», Αθήνα 2001.

Windgassen – Tolle: «Ψυχιατρική», εκδ. Παρισιάνος 2003..

Liaudet J.-Cl.: «Ο Φρόνιτ με απλά λόγια» , εκδ. Πατάκη 2007.

Ποταμιάνου Α. «Διαδικασίες επανάληψης και προσφορές του Εγώ», εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1999.

Χαρτοκόλλης Π. «Χρόνος και Αχρονικότητα», εκδ. «Καστανιώτη», Αθήνα 2006.

Ξενόγλωσση

Abraham-Torok,: «L'écorce et le noyau », Flammarion, Paris 1987.

Chemana R, Vandermersch B: «Dictionnaire de la Psychanalyse» ,Larousse, Paris 1995 .

H-Ey, Bernard P. , Brisset Ch.: «Mannuel de Psychiatrie», Masson, Paris 1989 .

Fenichel O.: «The psychoanalytic Theory of Neurosis», Rutledge and Kegan Paul, London 1982 .

Freud S. : «Mourning and melancholia», The Standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud, vol. XIV.

Greenson R: «The technique and practice of psychoanalysis», The Hogarth Press, London 1994 .

Kaufmann P.: « L'apport Freudien » , Larousse, Paris 1998.

Laplanche J., -Pontalis B. : « Vocabulaire de la Psychanalyse », PUF, Paris 1967.

Pieron Henri : « Vocabulaire de la Psychologie », PUF., Paris 1981 .

Porot A. : « Manuel Alphabetique de Psychiatrie » , PUF, 1986 .

Michel A. : « Dictionnaire de la Psychanalyse » , Encyclopedia Universalis, Paris 2001

De Mijola A: « Dictionnaire de la Psychanalyse » , Calmann –Levy , 2002.

Reich W., «Character analysis». Ed.Noonday, New York 1991 .

Roudinesco E., Plon M.: « Dictionnaire de la Psychanalyse » , Fayard , 1997

Rycroft Ch.: «Acritical dictionary of psychoanalysis» ,Penguin,1972 .